

ידע לשוני: לשון ושיח

שימוש בלשון, מודעות לשונית וידע על-לשוני

ידע לשוני הכולל ידע על הלשון וידע על השיח, מבטא יכולת להתבונן בתכונותיה של הלשון ולהסיק מסקנות לגבי מערכת חוקיה.

ההתבוננות בלשון מלווה את תהליכי ההבנה וההפקה של טקסטים דבורים וכתובים שהתלמידים נפגשים אתם. הלימוד השיטתי של רכיבי השיח והלשון וביסוס ידע זה בבית הספר היסודי, ייעשה בהקשרים טקסטואליים כתובים ודבורים ותוך הדגשת התפקידים שהרכיבים ממלאים בהקשרים אלו.

ההתבוננות והחשיבה על השפה ועל השיח מקדמות את הבנתם של מבנה הלשון והשיח ושל האמצעים הלשוניים בטקסטים שונים, ומקנות מערכת מושגים לשוניים ושימוש תקין בשפה.

הוראת הלשון תיעשה תוך כיבוד ההבעה האישית והלשון הייחודית לכל דובר ותוך התייחסות למוסכמות של השימוש בשפה בהקשר החברתי-תרבותי.

העיסוק בלשון ובשיח בבית הספר היסודי ייעשה משלושה היבטים:

- **שימוש בלשון** - שימוש בלשון לדיבור, לקריאה ולכתיבה של טקסט, לשם הפקה והבנה לפי ההקשר, הנמענים והמטרות.
- **מודעות לשונית** - דיון באמצעים הלשוניים ובאמצעים הטקסטואליים והבאה למודעות של השימוש בהם לשם הבנה והפקה של טקסטים דבורים וכתובים.
- **ידע-על לשוני** - הכללות, ניסוח כללים, שימוש בשמם של המונחים המתאימים וארגון שיטתי של הידע הלשוני.

התלמידים יעסקו בנושאים ובמונחים הבאים מתחום הלשון ומתחום השיח בהיבטים השונים שצוינו לעיל, במשך כל שנות הלימוד בבית הספר היסודי.

המונחים המודגשים בקו הם אלה שתלמידים אמורים לדעת לקרוא בשמם, להשתמש בהם מתוך היכרות עם התופעות והמושגים שהמונחים מתייחסים אליהם, ובמסגרת הלימוד השיטתי של הידע הלשוני בסיטואציות של הבנה והפקה של טקסטים דבורים וכתובים.

נושאים ומונחים בתחום הלשון

אותיות האל"ף-בי"ת

- הכרת סדר אותיות האל"ף-בי"ת.
- הכרת האותיות וסימני הניקוד הבסיסיים - שמותיהם וצליליהם.
- שימוש באותיות לציון מספרים (גימטריה) - למנייה של הימים, החודשים, השנים והמועדים לפי הלוח העברי (א' מרחשוון התשמ"ג, ל"ג בעומר, ט"ו בשבט), וכן למניין הפסוקים והפרקים בתנ"ך ובמקורות יהודיים אחרים ולהבנת ביטויים כגון רמ"ח איברים, ד' אמות.

השם

- הבחנה דקדוקית בין זכר לנקבה, בין יחיד לרבים ולזוגי בשמות העצם.
- התאם במין ובמספר בין שמות לפעלים, לתארים ולשמות מספר.
- שימוש במבנה סמיכות כרצף של שני שמות עצם, הקשורים זה לזה בקשר סמנטי ודקדוקי (נסמך וסומך) והמתפקדים כשם עצם בהקשרים שונים, תוך:
 - התייחסות ליידוע הסמיכות - ספרות הילדים, אנשי העיר, עכבר הכפר.
 - התייחסות לריבוי הסמיכות - ספרי ילדים, פרחי בר, גשמי חורף.
- זיהוי דרכי התצורה הבסיסיות של שמות העצם - תקטיל (תקליט), מקטיל (מכשיר), מקטל (מסמך), מקטל (מזלג) - וכן דרך ההרכבה (רמז + אור - רמזור).

שם התואר (התואר)

- הבחנה בין שם עצם לשם תואר.
- הכרת המושג תואר כמייחס תכונות לשמות (עצם) תוך התאמה במין ובמספר (זכר ונקבה, יחיד ורבים), למשל לתיאור מראה חיצוני ולתיאור אופי.
- זיהוי שמות תואר הבאים במקום שמות עצם - הזקן בא.
- זיהוי מבנה סמיכות הבנוי מרצף של שם תואר ושם עצם המתפקד כשם תואר - גבה קומה, יפת עיניים.
- זיהוי תצורה של שמות התואר:
 - עם הסיומות - י, ני (יחידי, רגשני).
 - במשקל הבולט קטיל (רגיש, דביק).

שם המספר

- הבחנה בין זכר לנקבה בשמות המספר ושימוש תקין בהם - שלושה בנים, חמש רכבות.
- הכרת השימוש בשמות המספר:
 - לציון מספר העצמים הנמנים - כיתה אחת, שתי בנות, שלושה כובעים.
 - לציון מקומו של עצם אחד בשורת עצמים - ראשון, שני, שלישי.
 - לזיהוי עצמים כגון מספר של בית או של אוטובוס - בית מספר חמש.
 - לציון תאריך - תשעה בחודש, תשעה באב.

הכינויים

- כינויי הגוף - גוף ראשון, גוף שני, גוף שלישי, זכר ונקבה, יחיד ורבים.

- זיהוי לפי אפיוני הגוף הדקדוקי - אלמד וקראתי הן צורות בגוף ראשון - למשל בסיטואציות שבהן נדרש זיהוי דוברים ונקודת מבט בטקסט.
- שימוש בצורות השונות של כינויי הגוף השלישי לשם:
 - ציון ואזכור של דמויות שנזכרו לפני כן בטקסט עצמו - לדני היה אוסף הבולים הגדול ביותר
 - שהכרתי. הוא ירש אותו מסבו...
 - ציון של דמויות מוכרות מהסביבה הקרובה - היא משחקת אתי כל יום.
 - ציון המעבר מגוף ראשון ושני לגוף שלישי במעבר מדיבור ישיר לדיבור עקיף - הוא אמר שיבוא מחר.
- כינויי הקניין - ילדי, הילד שלי.
- הבחנה בין שימוש בכינויי קניין חבורים, שימוש הרווח בשיח הפורמלי הדבור והכתוב (ילדינו, מדינתנו), לבין שימוש בכינויי קניין פרודים, הרווח בשיח הלא-פורמלי (הילדים שלנו, המדינה שלי).
- הבחנה בין כינויי קניין פרודים המתחברים לשם עצם מיודע - החבר שלי, לבין כינויי קניין פרודים המצטרפים לשם עצם לא מיודע בשיח הלא פורמלי - חבר שלי.

שם הפעולה

- הבחנה בין פועל - ישבה, ידברו - לשם פעולה - דיבור, ישיבה, הידברות, בקשה, הדרכה, התרגשות.
- השימוש בשם הפעולה מאפשר לקצר ולהעלים את עושה הפעולה או את מקבל הפעולה. על כן השימוש בשם הפעולה רווח בלשון העיתונות, במיוחד בכתורות של ידיעות-העלאת מסים בקרוב, הפרחת יונים לכבוד החג.
- השימוש רווח גם בטקסטים מידעיים, במיוחד בספרי לימוד ובשיח המדעי המשיים פעולות והליכים והמסווג אותם על ידי שימוש בשמות פעולה - התפוצצות אוכלוסין גורמת ל..., ההכנסות יורדות.

ה"א הידוע

- הכרת תפקידיה של ה"א הידוע כמיידעת את השם שאליו היא מצטרפת וכמצביעה על דבר המוכר לדובר ולשומע, לכותב ולקורא. ה"א הידוע גם מאזכרת דבר שצוין קודם בטקסט או שיצוין בהמשכו.
- הכרת התופעה של היטמעות ה"א הידוע בעיצור שאחריה כאשר אחת מאותיות בכ"ל באה לפניה. אותיות בכ"ל מקבלות את הניקוד של ה"א הידוע - לְבית, בְּבית.
- הכרת התופעה של הצטרפות ה"א הידוע לסומך במבני סמיכות - מלחמת העצמאות, כתבי הקודש.

ו"ו החיבור

- הכרת השימוש בו"ו החיבור לצירוף - ילד וילדה.
- הכרת כללי ההיגוי של ו"ו החיבור: הבחנה בין ו"ו שוואית - גברים ונשים, לו"ו שרוקה - שטר ומטבע, ולו"ו עם חיריק מלא - ירושלים.

השורש

- הכרת התופעה של תצורת המילים בעברית המתבססת על עיצורי השורש (לרוב תלת-עיצורי ובמקרים מסוימים ארבע-עיצורי), היצוקות במשקל - שלוב, תשלבת.

- זיהוי מילים המסתעפות מאותו שורש (פעלים, שמות ותארים) כשייכות ל"משפחת המילים" של אותו שורש.
- הכרת התופעה של מילים הנראות נגזרות מאותו שורש, אך הנושאות משמעויות שונות - סָפַר - ספר - הסתפר; גָּבַה (כסף), גָּבַה (צמח).
- עיסוק בשורש ובמשפחות מילים להבהרת משמעויות של מילים בטקסט וכן בהקשר של דיון בכתוב נכון, בהעשרת אוצר המילים בעזרת השימוש במילון.

הפועל

- זיהוי זמני הפועל - עבר, הווה, עתיד - ודרך הציווי והשימוש בהם.
- זיהוי הבניינים הקלטיים: קל, נפעל, פיעל, פועל, הפעיל, הופעל והתפעל ושימוש בהם.
- הבחנה בין צורות הפעיל (קל, פיעל, הפעיל) לצורות הסביל (פועל, הופעל ולעתים נפעל).
- הבחנה בדרכים שונות לשימוש בזמנים ובצורות הפועל בטקסטים השונים:
 - שימוש בפעלים בזמן אחיד, כגון שימוש בזמן עבר לתיאור אירועים שקרו בעבר בסיפור - היה היה פעם טוחן, במותו הוריש לבנו טחנת קמח... - או שימוש בהווה רבים לציון הסתמיות - אין משיחים בשעת הסעודה, בדיווח או בטקסט הוראות - מעבירים את החומר ממבחנה א' למבחנה ב', ממלאים אותן בנוזל ג'.
 - גיוון זמנים ליצירת דרמטיות - הווה דרמטי בתוך עבר בסיפור - הוא הלך בדרך, והנה מופיעה לפניו דמות מפחידה.
 - הבחנה בין זמן הפועל של הסיפור (בד"כ בזמן עבר) לבין זמן הפועל של הדיבור הישיר (בד"כ בהווה) - "עיניך הרואות, אדוני המלך, " אמר המרקוז קרבס, "שדה זה מניב תבואה רבה מדי שנה בשנה. " החתול המשיך לרוץ לפנייהם עד שהגיע לכמה קוצרים ואמר:...
 - שילוב של זמנים בכתבות - תיאור התרחשות בזמן הווה, זמן הכנת הכתבה, עם תיאור ועם סיפור של דברים שקרו בעבר - עיראק מתכוונת לפרק את העוצבות המשוריינות סמוך לגבול ירדן. למסקנה הזו הגיעו השבוע גורמים מוסמכים בישראל העוקבים אחר ההתפתחויות.
 - שימוש בעתיד תדירי (מתמשך) - והרב - יֵשֵׁב תמיד; יין ישמח לבב אנוש. סוג זה של עתיד רוח, למשל, בלשון החוק ובלשון השירה המקראית - גם כי אלך בגיא צלמוות... (תהילים כ"ג, ד).
 - שימוש בסביל עתיד בגוף שלישי בטקסטים טיעוניים, כגון עצומה או ססמאות, כדי להביע דרישה נחרצת ומתומצתת - יעוגן נושא המחזור בחוק - כשהפועל ממוקם בתחילת המשפט.
 - שימוש בסביל בכותרות עיתונאיות לצמצום ודחיסת מידע תוך העלמת עושה הפעולה - נער צוין לשבח.
 - שימוש בעבר להבעת משאלה - לו הייתי רוטשילד.

שם הפועל

הכרת השימוש בשם הפועל.

- בשיח הלא-פורמלי במקום הצורה התקינה של הציווי, למתן הוראות - להפסיק לדבר!
- בשמות של ספרים או סרטים ובפרסומות - לאהוב עד מוות, לשחרר את וילי, להרוויח בגדול.
- בצירוף לפועלי עזר - רוצה ללכת, חושב לבוא.
- בצורות מודאליות - יש לאסור על... על הממשלה לבדוק...
- בטקסט מפעיל - להכין, להדליק.

התיאורים (תוארי הפועל)

היכרות עם הסוגים העיקריים של תוארי הפועל שתפקידם להוסיף מידע וליצור מפורשות: מקום (שם, איפה?, פה, סביב), זמן (מתי?, היום, לעולם, מיד), אופן (איך?, היטב, מהר, לאט), סיבה ותכלית (מדוע?, מפני מה?, לשם מה?, למה?).

- בידיעה העיתונאית, למשל, יש לצפות לשימוש רב בתיאורי זמן, מקום, סיבה ותכלית לתיאור נסיבות האירוע:
 - זמן - לפני חג הפסח התכנסו...
 - מקום - בירושלים נפתח אתמול...
 - סיבה - בשל השלג התבטלו הלימודים.
 - תכלית - שיחות אלו נערכו כדי לתמוך.
- בטקסטים של הוראות, למשל, יש שימוש בתיאורי אופן כדי לוודא ביצוע מדויק של הצעדים והפעולות - בעדינות, בזהירות.

מילות תפקוד: מילות קישור ומילות יחס

הכרת מילות התפקוד המציינות קשרים בין חלקים במשפט ובין משפטים בטקסט. הפירוט הבא מצביע על חלק מהשימושים הרווחים של מילות התפקוד, ואין בו משום מיון שיטתי מלא של מילות אלו.

- שימוש במילות תפקוד כדי לתאר קשרים בתוך המשפט: כאשר... ככל ש... אם... אז.
- שימוש במילות תפקוד של זמן לדיווח על אירועים עוקבים או אירועים בו-זמניים בסיפורים, בדיווחים, בכתבות ובידיעות - לאחר מכן, תוך כדי כך, לפני כן.
- שימוש במילות תפקוד של סיבה ותוצאה - כי, בגלל, מפאת, הודות ל..., מאחר ש..., מפני ש... - בסיפורים, בדיווחים, בכתבות, בידיעות, בטקסטים טיעוניים.
- שימוש במילות היחס ונטיותיהן (כולל אותיות בכל"ם) - את, אותי, אותך, עלי, אלינו, בבית, בי, ברך, בו, ליוסי, לי, לנו, לכם.

סימני הפיסוק

הכרת תפקידיהם העיקריים של **סימני הפיסוק** בטקסט - **נקודה, פסיק, סימן שאלה, סימן קריאה, מרכאות, נקודתיים, מקף וקו מפריד, שלוש נקודות, נקודה ופסיק.**

נושאים ומונחים מתחום השיח

אוצר מילים/משלב

מילים נרדפות

הפכים

ניבים, ביטויים ופתגמים

דרכי ארגון והיצג של טקסטים

משפט, פסוק, פסקה, פרק, פרשה

תוכן, תוכן עניינים, רשימת מקורות

נושא, כותרת, כותרת משנה, הערת שוליים

פתיחה, סיום, פתיח, רעיון מרכזי

מסירת דיבור בטקסט

מובאה (ציטוט), דיבור ישיר, דיבור עקיף, דו-שיח

מושגים ומונחים מתחום הספרות

הנגדה, האנשה, חרוז, פזמון, משל, נמשל,

דמויות, דמות מרכזית, גיבור, עלילה,

הומור, דמיון, בדיה, דימוי, סמל, נקודת מבט

פעולות הקשורות להבנה ולהפקה של טקסטים

ליידע, לשכנע, לטעון, לספר, לתאר, להסביר, לנמק, לסכם, לתמצת, להשוות, לפרט, להדגים, להגדיר